

Aliaksandr Kazakou

<https://orcid.org/0000-0001-8230-7847>

Mińsk

Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce bitwy pod Kleckiem

Zarys treści

Artykuł koncentruje się na zagadnieniach organizacji i uzbrojenia oddziałów litewskich, które pokonały Tatarów w bitwie pod Kleckiem w 1506 r., na tle systemu militarnego Wielkiego Księstwa Litewskiego na przełomie XV i XVI stulecia.

Abstract

The article is devoted to the organisation and armament of the forces that defeated the Tatars in the Battle of Kletska of 1506, presented against the background of the military system of the Grand Duchy of Lithuania at the end of the fifteenth and in the early sixteenth century.

Słowa kluczowe: wojsko, pospolite ruszenie, dworzanie hospodarscy, uzbrojenie, Wielkie Księstwo Litewskie

Keywords: armed forces, mass levy, hospodar courtiers, weaponry, Grand Duchy of Lithuania

Wojsko, które pokonało Tatarów krymskich pod Kleckiem 5 sierpnia 1506 r., składało się głównie z pospolitego ruszenia, nazywanego w tym czasie „służbą ziemską”. Była to najdawniejsza średniowieczna forma organizacji sił zbrojnych, polegająca na obowiązku każdego właściciela ziemi odbywania służby razem ze swoimi zbrojnymi sługami (pocztom), na żądanie wielkiego księcia (hospodara). Służba wojskowa była głównym obowiązkiem szlachty, nazywanej też rycerstwem, co wymagało posiadania przez nią odpowiednich umiejętności, rynsztunku i koni.

Na przełomie XV i XVI w. zaszły bardzo istotne zmiany w systemie wojskowym Wielkiego Księstwa Litewskiego. Epoka panowania króla i wielkiego księcia Kazimierza Jagiellończyka była dla państwa przeważnie okresem pokoju, jednak już lata 80. XV w. stały się początkiem długotrwałej walki z Chanatem Krymskim i Wielkim Księstwem Moskiewskim. Te nowe warunki wymagały od Litwy maksymalnej mobilizacji potencjału militarnego dla efektywnej obrony

państwa. Za panowania króla i wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka istotnie powiększyła się liczebność zaciężnych, których wartość bojowa była wyższa niż wojska szlacheckiego¹. Pospolite ruszenie, oprócz innych wad, zbierało się powoli, a szybko rozjeżdżało się po zakończeniu aktywnych działań (lub nawet przed nimi). Jednak powszechnie je wykorzystywano, było bowiem zawsze do dyspozycji władcy i nie wymagało wyasygnowania ze skarbu określonych kwot. Na początku XVI w. i nieco później służba ziemska mogła jeszcze dać sobie radę z wrogiem takim jak Tatarzy i Moskwicini.

Do początku XVI w. w Wielkim Księstwie Litewskim nie istniała jednolita norma wymiaru służby wojskowej dla szlachty. Każdy posiadacz ziemi winien iść na wyprawę na czele poczty takiej liczebności i typu uzbrojenia jak na to wskazywał przywilej gospodarski. Przykładowo 19 maja 1500 r. Aleksander Jagiellończyk zobowiązał ziemianina drohickiego Jana Klimczyckiego z ojczystej ziemi „służyć na 5 koniach”². Najczęściej w przywileju nie wpisywano dokładnej normy, ale zaznaczano, że posiadacz majątku był zobowiązany do służby „jako przed tym z tego majątku służba bywała”³.

W 1502 r. po raz pierwszy doszło do unormowania wymiaru powinności wojskowej w skali całego państwa. Na sejmie w Nowogródku uchwalono, aby „każdy kniaź i pan, i dworzanin, i ziemianin” stawił na wyprawę jednego konia z 10 służb chłopskich. Niestety, dokument ten nie zachował się, jest jednak wspomniany i cytowany przez Zygmunta Starego w piśmie do Panów Rady z 12 grudnia 1511 r.⁴ Proponował powiększenie powinności wojskowej do jednego pachołka (jeźdźca) z 10 dymów lub 2 z 10 służb. Wydaje się jednak, że nie uchwalono tych propozycji. Kolejny raz norma zmieniła się w 1528 r. i miała wynosić jednego konia z 8 slug. Kto miał mniej niż 8 służb chłopów lub nie miał ich w ogóle, musiał jechać na wojnę sam⁵.

W tymże 1528 r. urzędnicy gospodarscy sporządzili popis pocztów szlacheckich, które miały być wystawione w czasie wojny. Dotyczył on większości majątków. Nie ukazywał jednak realnej siły zbrojnej, zebranej do działań, lecz

¹ O rozwoju wojska zaciężnego na Litwie ostatnio, wraz z analizą literatury przedmiotu, zob. G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV – drugiej połowie XVI wieku*, tłum. B. Piasecka, Warszawa 2013. Jest to uzupełnione tłumaczenie na język polski wcześniejszej rozprawy: *LDK samdomoji kariuomenė XV a. pabaigoje – XVI a. antrojoje pusėje*, Vilnius 2010.

² *Lietuvos Metrika. Knyga 6 (6) (1496–1506)*, wyd. A. Baliulis, Vilnius 2007, nr 367, s. 234–235 (jeśli nie zaznaczono inaczej, tłumaczenia są dziełem autora).

³ *Ibidem*, nr 240, s. 165.

⁴ *Lietuvos Metrika. Knyga 7 (7) (1506–1539)*, wyd. I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2011, nr 122, s. 250.

⁵ *Пераніс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 г. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. публічных спраў 1*, wyd. А.І. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч, Мінск 2003, s. 49.

wykazywał, ilu zbrojnych każdy musiał wystawić. Szlachta samodzielnie popisowała swoje dobra, następnie przekazywała dane do urzędników, którzy zbierali je do jednego rejestru. Naturalne będzie przypuszczenie, że posiadacze majątków mogli świadomie dążyć do obniżenia wymiaru swojej powinności wojennej.

Popis z 1528 r. jest pierwszym, który zachował się w całości. Zapewne przeprowadzono popis już w 1509 r., jednak nie przetrwały po nim żadne materiały źródłowe. Zachowały się wszakże fragmenty popisu z 1524 r. Jeśli chodzi o XVI w., to wiadomo o około 40 popisach lub ich poszczególnych fragmentach⁶.

Największą liczbą zbrojnych dysponowała magnateria – po kilkuset ludzi. Zgodnie z popisem z 1528 r. kanclerz i wojewoda wileński Albrecht Gasztołd winien poprowadzić na wojnę 466 konnych, a hetman najwyższy i wojewoda trocki książę Konstanty Ostrogski – 426⁷. Oprócz obowiązkowego pocztu najbogatsza szlachta mogła wystawić żołnierzy „na łasku hospodarsku” – z własnej inicjatywy i z nadzieją na to, że władca zrekompensuje później wydatki na ich utrzymanie. Dolną warstwę stanu szlacheckiego tworzyli liczni ziemianie i bojarzy, którzy udawali się do wojska sami lub z jednym pachołkiem.

Poczty szlacheckie tworzyli ludzie, którzy w odróżnieniu od innych kategorii poddanych winni wypełniać służbę wojskową. Mogli to być zarówno uzbrojeni słudzy samego szlachcica, jak i zależni od niego ludzie, posiadający dobra pod warunkiem pełnienia powinności wojskowej. Przykładowo w 1498 r. Aleksander Jagiellończyk nadał okolniczemu smoleńskiemu księciu Olechnie Wasilowiczowi Głazynie sioło w powiecie smoleńskim: „tamto siołco *pancerne* [...] dopiero chodziła nam [wielkiemu księciu Aleksandrowi – A.K.] z tego siołca *pancerna* służba jedna”⁸. To znaczy, że z tego sioła musiał być mobilizowany na żądanie posiadacza jeden jeździec w pancerzu. Ludzi pochodzenia nieszlacheckiego zobowiązanych do służby wojskowej nazywano sługami pancernymi, sługami dospieszonymi, sługami szczytnymi – w zależności od podstawowego typu uzbrojenia ochronnego, lub po prostu sługami konnymi⁹. W celu wypełnienia obowiązku doprowadzenia pocztu do obozu szlachta mogła też skorzystać z usług żołnierzy zaciężnych. Dla początku XVI w. brakuje danych, jednak podobne przypadki znane są z lat 60. tegoż stulecia¹⁰. Większość pospolitego ruszenia tworzyli jednak ludzie prostego stanu lub szlachta, która swoją zamożnością nie bardzo się od nich różniła.

⁶ Edycja popisów: *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)*, wstęp i oprac. G. Lesmaitis, tłum. B. Piasecka, red. K. Łopatecki, Białystok 2016.

⁷ *Пераніс войска...*, s. 50.

⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga 6...*, nr 259, s. 175.

⁹ М. Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*, Москва 1915, s. 113–114; Ю. Бохан, *Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI ст.*, Мінск 2008, s. 302–303.

¹⁰ Ю. Бохан, *op. cit.*, s. 343–344.

Do połowy XVI w. pospolite ruszenie mogło być zwoływane przez hospodara, później zaś – za zgodą sejmu. Ale i później – w przypadkach nadzwyczajnych – decyzje o zebraniu wojska mógł podjąć wielki książę, a nawet hetman i rada¹¹. Na początku w imieniu hospodara posyłano urzędników do powiatów i – odrębnie – do możnowładców i kniaziów z nakazem przygotowywania się do wyprawy. W 1507 r. na przygotowania te dano prawie dwa miesiące – od 2 lutego do 4 kwietnia¹². Dokumenty wzywające na pospolite ruszenie nazywano listami wojennymi. W następnym liście wskazano dokładne miejsce i termin zbiórki wojska. Listy wojenne z kampanii 1506 r. nie zachowały się, ale dysponujemy podobnym dokumentem z 24 maja 1514 r. Zgodnie z nim szlachta winna jechać do Mińska i stawić się tam przed 24 czerwca¹³. Jak widać, mobilizacja miała być przeprowadzona w ciągu miesiąca od momentu rozesłania listu po powiatach. Jak wynika z rekonstrukcji kampanii kleckiej dokonanej przez Stanisława Herbsta, zebranie 6 tys. pospolitego ruszenia w ciągu 10 dni, nawet z najbliższych powiatów, było na granicy wykonalności¹⁴.

Magnaci dysponujący największymi możliwościami finansowymi i organizacyjnymi byli zdolni do zmobilizowania swoich ludzi szybciej, niż mogła to zrobić pozostała szlachta. Na przykład podczas wojny starodubskiej (1534–1537) 23 maja 1536 r. Panowie Rada zgodzili się odprawić przeciwko nieprzyjacielowi połowę swoich pocztów od razu, a drugą połowę stawić do pospolitego ruszenia zgodnie z wyznaczonym terminem¹⁵.

Po otrzymaniu hospodarskiego rozkazu służby szlachta zbierała się początkowo w swoim powiecie, później zaś powiatowe chorągwie łączyły się pod komendą wojewody. Poczty magnatów natomiast występowały osobno¹⁶. Jednak porządek taki – jak się wydaje – nie zawsze był utrzymywany, zwłaszcza w razie konieczności szybkiego zebrania wojska dla odparcia najazdu nieprzyjaciela. Ponadto zawsze zdarzały się poczty, które spóźniały się na zbiórkę chorągwi powiatowej i dołączały do wojska już na miejscu koncentracji. Po zjechaniu szlachty prowadzono popis zmobilizowanych sił, by poznać ich skład i spisać nieobecnych. Niedotrzymanie przez rycerstwo terminu stawienia się w wojsku stało się wówczas powszechną praktyką¹⁷.

¹¹ K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013, s. 165–166.

¹² *Lietuvos Metrika. Knyga 8 (8) (1499–1514)*, wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 1995, nr 393, s. 297. Wówczas już zaznaczono, że jest to termin niezwykle krótki.

¹³ *Lietuvos Metrika. Knyga 7...*, nr 159, s. 303–304.

¹⁴ S. Herbst, *Kleck 1506*, w: *idem, Potrzeba historii, czyli o polskim stylu życia*, t. 3, Warszawa 1978, s. 219–221.

¹⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga 7...*, nr 373, s. 608–609. A. Łobin błędnie datuje ten dokument na 1514 r.; zob. A. Лобин, *Битва под Оршей 8 сентября 1514 г.*, Санкт-Петербург 2012, s. 122–123.

¹⁶ K. Łopatecki, *op. cit.*, s. 172–173.

¹⁷ *Lietuvos Metrika. Knyga 8...*, nr 393, s. 296.

Następca Aleksandra na tronie, jego brat Zygmunt, razem z członkami Rady byli zaniepokojeni takim stosunkiem szlachty do służby. Uchwała sejmu wileńskiego z 2 lutego 1507 r. ustaliła nową karę za niestawienie się w wojsku oraz za dezercję. Zaznaczono wówczas, że „na czas wyznaczony na miejscu omawianym nie wszyscy się zbiorą, **połowa ziemi przyjdzie, a połowy nie będzie** [podkr. A.K.], i jeżeli by na ten czas ci wszyscy mieli być szyjami karani, to było by okrucieństwo; a jeżeli by dwaj lub trzej byli szyjami karani, a inni nie byłiby karani, to była by niesprawiedliwość”¹⁸. Jak widać, w epoce Aleksandra Jagiellończyka nieobecni w obozie od wyznaczonego terminu mieli tracić życie, chociaż istniała też praktyka pozbawienia majątków¹⁹. Według nowej uchwały za to samo szlachcic musiał zapłacić sto rubli²⁰. Jeśli zaś nie stawił się w ciągu tygodnia po terminie, „mając nadzieję na bogactwo swoje”, miał być karany śmiercią. Ta sama sankcja została wyznaczona za samodzielnie opuszczenie obozu. Wobec wdów, które musiały wysyłać poczet, karę śmierci zamieniono się na konfiskatę majątków.

Na początku XVI w. zaczęła się kształtować inna forma organizacji sił zbrojnych Wielkiego Księstwa Litewskiego – oddziały składające się z dworzan gospodarskich. W okresie unii personalnej między Koroną a Litwą monarcha miał dwa dwory – polski i litewski²¹. Chorągiew nadworna polska w epoce Aleksandra składała się z zaciężnych żołnierzy, natomiast nie istniała wówczas – jako zorganizowany oddział tworzony przez dworzan – chorągiew nadworna litewska²². Dworzanie gospodarscy, choć dwór miał być bezpośrednim otoczeniem monarchy, niekoniecznie znajdowali się przy nim. Wielu z nich miało posiadłości w różnych częściach państwa, gdzie w razie potrzeby występowali jako przedstawiciele władcy, wykonując jego rozporządzenia. Tym dworzanom, którzy nie mieli własnych majątków, naznaczono *lieżanie* w dobrach gospodarskich. Obydwie kategorie dworzan, częściej jednak nieposiadający ziemi, dostawali od wielkiego księcia *otprawy* – sumy pieniężne i kosztowności.

W epoce Aleksandra i w pierwszych latach panowania Zygmunta Starego powiększyła się rola dworzan jako siły zbrojnej. Dworzanie o nieznanym liczebności wzięli udział w odparciu najazdu tatarskiego w 1506 r.²³ Tak było i w 1503 r.,

¹⁸ *Ibidem*, s. 296–297.

¹⁹ K. Łopatecki, *op. cit.*, s. 163; *Lietuvos Metrika. Knyga 5 (5) (1427–1506)*, wyd. A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius 2012, nr 239, s. 149–150.

²⁰ 1 rubel = 100 gr litewskich; III. Бектинеев, *Денежное обращение на территории Беларуси в IX–XVI в.*, Минск 2014, s. 286.

²¹ K. Pietkiewicz, *Dwór litewski wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506)*, w: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, Vilnius 1997, s. 75–76.

²² Terminu „chorągiew nadworna” wobec dworzan litewskich używano w literaturze (np. G. Lesmatitis, *Wojsko zaciężne...*, s. 44–48, 108; K. Łopatecki, *op. cit.*, s. 172–173; K. Pietkiewicz, *op. cit.*, s. 85), jednak w źródłach tego nie spotykamy.

²³ *Хроника Быховца*, w: *Полное собрание русских летописей*, t. 32, Москва 1975, s. 172.

kiedy dwaj dworzanie – „Rak Maskwicz a Zynewoy” – polegli w zwycięskiej bitwie z Tatarami krymskimi pod Dawidgródkiem²⁴.

O wielkości oddziału dworzańskiego świadczy popis, który najpewniej powstał w 1509 r., przed pochodem przeciwko wojewodzie mołdawskiemu Bogdanowi III²⁵. Wówczas elita polityczna Wielkiego Księstwa Litewskiego nie zgodziła się na rozpoczęcie – razem z Koroną – wojny przeciw temu władcy, jednak oddział ochotników i dworzan dołączył do wyprawy²⁶. Wbrew tytułowi – „Popis dworzan **wszystkich** [podkr. A.K.] króla jego miłości w Wielkim Księstwie” – bynajmniej nie wszyscy rzeczywiście zostali w nim ujęci²⁷. Jak się wydaje, celem popisu było podanie liczebności służebników hospodara oraz rozmiaru ich pocztów (*koniej*). Ogółem w rejestrze wykazano 177 osób, większość z nich miała 1–2 zbrojnych sług. Razem z pocztami oddział dworzański liczył 476 jeźdźców, choć liczba ta nie jest dokładna, o czym niżej²⁸.

Popis z 1509 r. pozwoli ustalić nie tylko liczbę dworzan, ale też ich stan materialny oraz pochodzenie terytorialne. Rejestr dzieli się na kilka rubryk. Pierwsza nie ma własnego podtytułu i zaczyna się od razu po tytule głównym. Tam wyliczono 58 osób na 205 koniach. Potem następują rubryki: „Dworzanie brańcy ci, którzy majątki mają” (30 osób, 88 koni), „Dworzanie, którzy majątków nie mają” (71 osób, 183 konie) oraz „Moskwicini nowi” (18 osób, 0 koni).

Tytuł jednej z rubryk pokazuje, że uwzględnione tam osoby pochodzą z Brińska i jego włości. Ziemie te na początku wojny 1500–1503 zostały zagarnięte przez Moskwę i po rozejmie z 1503 r. pozostały pod jej władzą wraz z ogromnym terytorium na wschodzie państwa. Sporo drobnej i średniej szlachty nie chciało służyć nowemu władcy i – zostawiając swoje majątki – przenieśli się do centrum Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁹. Chyba pierwszym świadectwem tego procesu jest zapis w rachunkach wielkiego księcia Aleksandra o wypłatach dla uchodźców ze wschodu z 9 lipca i 21 września 1500 r.³⁰ Egzulanci brańscy oraz ludzie z innych terenów wschodnich straconych na rzecz Moskwy przed 1509 r. wzmiankowani

²⁴ *Ibidem*, s. 170.

²⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga 8...*, nr 158, s. 163–165; K. Pietkiewicz, *op. cit.*, s. 80; G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne...*, s. 45; M. Кром, *Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, Москва 2010, s. 128–129.

²⁶ H. Lulewicz, *Litewskie chorągwie dworzańskie (dworskie) w wyprawie mołdawskiej 1509 r.*, w: *Spółeczeństwo polskie i wojsko. Studia i materiały*, red. K. Maksymiuk, D. Wereda, A. Zawadzki, Siedlce 2016, s. 21–37.

²⁷ *Lietuvos Metrika. Knyga 8...*, nr 158, s. 163–165.

²⁸ G. Lesmaitis naliczył 168 dworzan na 550 koniach (*idem*, *Wojsko zaciężne...*, s. 45–46), a K. Pietkiewicz – odpowiednio – 174 i 482 (*idem*, *op. cit.*, s. 85).

²⁹ Ostatnio kwestię wyboru między Wilnem a Moskwą przez mieszkańców ziem pogranicznych szczegółowo rozpatruje rosyjski badacz Michaił Krom; zob. M. Кром, *op. cit.*

³⁰ K. Pietkiewicz, *op. cit.*, s. 85, przyp. 20; *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504)*, oprac. D. Antanavičius, R. Petrauskas, Vilnius 2007, s. 224–240.

są także wśród dworzan bez majątków. To wiadomo dzięki określeniom wskazującym na miejsce pochodzenia, np.: Fedor Braniec, Andrej Rodohoszczanin itd.

Poza tym wśród dworzan znajdujemy uchodźców z innych państw, przede wszystkim z Moskwy. 18 osób – określonych jako „Moskwicini nowi” – to nie wszyscy migranci z tego kraju: kilku z nich zapisano jako nieposiadających dóbr. W ogóle w całym rejestrze wymieniono 34 uchodźców z Moskwy oraz 3 z Riazania, który wówczas już podlegał Moskwie, a po 1521 r. zupełnie stracił samodzielność. To w sumie daje 37 ludzi lub blisko 21% ogółu dworzan³¹. W popisie ujęto też kilka osób nazwanych Wołoszynami – uchodźcami z Mołdawii.

Przy nazwiskach niektórych dworzan, głównie z pierwszej rubryki, zawarto informację dotyczącą majątku, np.: „Andrej Worotyniec na 5 koniach. Majątek 7 człowiek na Orszy ma”; „Iwaszko Diewoczka Witblianin na 3 koniach. A majątek w Witebsku ma, a wysługu w Gorodnie”; „Wasko Riazaniec na 2 koniach. A majątek wysługu ma w Bielsku”³². Z tych określeń jasno wynika, że dworzanie mieli posiadłości w różnych częściach państwa. Wiele wymienionych w popisie osób, przy których nie ma danych na temat sytuacji majątkowej, określono jako połączenie, witblianie, smolianie i in.

Jak widać, źródłem formowania grupy dworzan gospodarskich była drobna szlachta z różnych regionów Wielkiego Księstwa, głównie z jego wschodniej części, oraz uchodźcy z innych państw. Sami obcokrajowcy – Moskwicini, Riazaniecy i Mołdawianie – stanowili łącznie około jednej czwartej dworzan. Nie będzie przesadą stwierdzenie, że emigranci i uchodźcy stanowili łącznie ponad ich połowę. Trudno stwierdzić, ilu egzulantów miało status dworzan jeszcze przed wygnaniem, a ilu z nich trafiło na dwór już po tym fakcie. Podobny problem dotyczy uchodźców z zagranicy. Jak się wydaje, niemało ich podczas swojego życia migrowało przynajmniej dwa razy: po raz pierwszy do Wielkiego Księstwa Litewskiego na jego pogranicze wschodnie, a następnie po zajęciu tych ziem przez Moskwę – dalej na zachód.

Zwraca uwagę fakt, że nikt z 18 „Moskwicininów nowych” nie ma sług zbrojnych. Wydaje się, że urzędnik tworzący popis z nieznanymi przyczynami nie dysponował taką informacją. Razem z popisem dworzan znajduje się rejestr pt. „Ktorzy panowie i dworzanie sługi swoje ślali na łasku hospodarsku do Wołoch”³³, czyli podczas wyprawy przeciwko Mołdawii 1509 r. Wśród wyliczonych tam osób wymieniony jest jeden z tych 18 Moskwicininów, Olesza Żywotow, występujący z 4 końmi. Zakładając, że inni jego rodacy mieli poczty 1–3-konne, możemy powiększyć ogólną liczbę dworzan z 476 do ponad 500.

³¹ A. Kazakou, *Muscovites among the Courtiers of the Lithuanian Grand Duke Sigismund the Old. Evidence from the Census of 1509*, w: *The Fifth International Congress of Belarusian Studies. Working Papers*, t. 5, Kaunas 2016, s. 65–66.

³² *Lietuvos Metrika. Knyga 8...*, nr 158, s. 163–165.

³³ *Ibidem*, s. 165–166.

Pięć lat później, w 1514 r., podczas mobilizacji wojska udało się zebrać znacznie więcej dworzan i ich pocztów. Zgodnie z rejestrem wypłat było ich ogółem 1081³⁴. Ale niektórzy z nich, odebrawszy pieniądze na swój poczet, „do rejestru się nie pisali”. Nie oznacza to jednak, że w ogóle nie pełnili służby, mogli być już zaangażowani w działania w chwili tworzenia rejestru³⁵. Ciekawe, że dworzanie otrzymali zapłatę w takiej samej wysokości jak żołnierze zaciężni – po 3 zł na konia, a niewielka grupa połocczan nawet po 4 zł³⁶.

Lata 20. XVI w. to okres dalszego powiększenia sił dworzańskich: w 1525 r. Zygmunt Stary wspominał, że w poprzednim roku zdecydowano się posłać dla obrony granicy przed Tatarami 2 tys. dworzan oraz polecał Panom Rady zmobilizować ich w tym roku jeszcze więcej – 2–3 tys. ludzi³⁷. Wówczas nazwano ich „dworzanami na pieniążkach”, co wskazuje, że pełnili służbę opłacaną. W literaturze przedmiotu praktyka płatnej służby dworzan w Wielkim Księstwie Litewskim uznawana jest za świadectwo rozwoju własnego wojska zaciężnego na Litwie³⁸. Moim zdaniem, ze względu na inne niż wojska zaciężnego zasady organizacji należy rozpatrywać oddział dworzański jako pewien typ wojska nadwornego, czyli stałego, co ma analogie w innych krajach ówczesnej Europy.

Dokładnych danych o liczebności oddziału dworzańskiego w czasie bitwy pod Klekiem nie mamy. Między 1506 a 1509 r. jego skład mógł się poważnie zmienić, podobnie jak między 1509 a 1514 r. Zgodnie z obliczeniami Krzysztofa Pietkiewicza, podczas 14-letniego panowania Aleksandra jako wielkiego księcia wymieniono ponad 180 dworzan litewskich, choć te dane nie są oczywiście kompletne. Można przypuszczać, że w 1506 r. dworzanie razem z pocztami liczyli kilkaset ludzi, mniej jednak niż 500.

Powstaje pytanie: jaka była ich organizacja, gdy zbierali się dla prowadzenia działań wojennych? Z jednej strony, dworzanie razem z pozostałą szlachtą byli zobowiązani do służby wojennej ze swoich majątków ma zasadach ogólnych. Według uchwały z 1502 r., pełnić służbę wojenną ze swoich dóbr winien „każdy kniaź i pan, i **dworzanin** [podkr. A.K.], i ziemianin”³⁹. Z drugiej strony, dworzanie byli mobilizowani na wojnę jako bezpośredni słudzy gospodarza. Niektórzy wystawili dwa pocztu – jeden ze swoich majątków, drugi – do oddziału dworzańskiego. Na przykład dworzanin Tryzna, który był zapisany w rejestrze z 1509 r.

³⁴ *Памятники истории Восточной Европы*, t. 6: *Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки*, red. M. Кром, Moskwa–Warszawa 2002, nr 4, s. 28–33; H. Lulewicz, *Jerzy Mikołajewicz Radziwiłł, starosta grodzieński, hetman dworzański (1514–1522/23?)*, w: *Radziwiłłowie w służbie Marsa*, red. M. Nagielski, K. Żojdż, Warszawa 2017, s. 26–30.

³⁵ H. Lulewicz, *Jerzy Mikołajewicz Radziwiłł...*, s. 26–30.

³⁶ G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne...*, s. 46.

³⁷ *Lietuvos Metrika. Knyga 7...*, nr 249, s. 450.

³⁸ G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne...*, s. 49.

³⁹ *Lietuvos Metrika. Knyga 7...*, nr 122, s. 250.

z 5 końmi, musiał ponadto pełnić powinność wojskową „z majątku osobno według ustawy”⁴⁰.

Można by zaryzykować tezę, że podczas służby w wojsku dworzanie tworzyli odrębną jednostkę i byli dowodzeni przez chorążego nadwornego⁴¹. Jednak urząd ten odnotowano dopiero w latach 1501–1505 i 1509 r., później zaś jest nieznanym, aż do lat 60. XVI w.⁴² W latach 20. pojawił się urząd hetmana dworzańskiego. Jako taki był wymieniony trzykrotnie Jerzy Mikołajewicz Radziwiłł – w czerwcu 1520, w marcu 1522 i w marcu 1523 r.⁴³ Możliwe, że był on dowódcą oddziału dworzańskiego już w czasie bitwy orszańskiej. Wspomniany wyżej rejestr wypłat dla dworzan z 1514 r. pochodzi z archiwum Radziwiłłów i był przekazany przez marszałka nadwornego Jana Radziwiłła do nieznanego adresata „do Żyrmun”⁴⁴. Wiadomo, że posiadaczem tego majątku od 1513 r. był jego brat Jerzy⁴⁵. Później urząd dowódcy dworzan zaczęto nazywać hetmanem dwornym, następnie przekształcił się w hetmana polnego⁴⁶.

Jak już wspomniano, na początku XVI w. w wojsku Wielkiego Księstwa Litewskiego powiększyła się rola oddziałów zaciężnych. Krajem ich pochodzenia była Polska, a także Czechy, Niemcy i Bałkany. Chociaż wojsko litewskie pod Kleckiem składało się głównie z pospolitego ruszenia, źródła odnotują obecność jazdy zaciężnej – raców⁴⁷. W tym czasie nazywano tak Serbów, a w wąskim sensie rozumiano jako pewien typ jazdy. To byli lekkozbrojni żołnierze, wyposażeni w kopie i tarcze; zazwyczaj nie stosowali uzbrojenia ochronnego. Racowie byli efektywni w walkach z Turkami oraz Tatarami, nic więc dziwnego, że na przełomie XV i XVI w. pojawili się w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim. Jak się przyjmuje, Serbowie, którzy przenieśli się na Węgry w drugiej połowie XV w., przyczynili się do ukształtowania husarii, chociaż sam termin husar (husarz) ma wcześniejsze pochodzenie i kontrowersyjną etymologię⁴⁸.

⁴⁰ *Lietuvos Metrika. Knyga 8...*, nr 158, s. 164.

⁴¹ G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne...*, s. 108.

⁴² *Ibidem; Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 30.

⁴³ *Urzędnicy centralni...*, s. 45; *Lietuvos Metrika. Knyga 10 (10) (1440–1523)*, wyd. E. Banionis, A. Baliulis, Vilnius 1997, nr 68, s. 77; RGADA, f. 389, op. 1, d. 223, k. 148–149; *Lietuvos Metrika. Knyga 12 (12) (1522–1529)*, wyd. A. Baliulis, D. Antanavičius, Vilnius 2001, nr 163, s. 210–211; H. Lulewicz, *Jerzy Mikołajewicz Radziwiłł...*, s. 29–30.

⁴⁴ *Памятники истории...*, nr 4, s. 28.

⁴⁵ M. Malczewska, *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI w.*, Warszawa–Poznań 1985, s. 82.

⁴⁶ *Urzędnicy centralni...*, s. 45.

⁴⁷ *Kroniki Bernarda Wapowskiego (1480–1535)*, Cracoviae 1874 (*Scriptores Rerum Polonicarum*, 2), s. 66; M. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszytkiej Rusi*, t. 2, Warszawa 1846, s. 332, 334.

⁴⁸ M. Plewczyński, *Wkład Serbów w rozwój staropolskiej wojskowości (1450–1570)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 36, 1994, s. 4–9.

Pojawienie się raców na służbie litewskiej wiąże się z działalnością księcia Michała Glińskiego, marszałka dwornego od 1500 r. Z jego inicjatywy w 1501 r. wyprawiono poselstwo do węgierskiego króla Władysława Jagiellończyka z prośbą o pomoc w wojnie z Moskwą. Należy też wspomnieć, że brat Michała Glińskiego – Wasyl – był żonaty z Anną, siostrą małżonki despoty serbskiego Jovana Brankovicia (1496–1502)⁴⁹. Jednak niewielkie oddziały raców znajdujemy w składzie chorągwi nadwornej Aleksandra Jagiellończyka już w 1500 r. Od tego czasu ten typ jazdy stale znajduje się na służbie litewskiej⁵⁰. Rzeczy należące do raców trafiały do arsenału państwowego – „Rejestry pospolitych rzeczy skarbnych” z 1510 r. wykazują: „rackich czapek szarych 9”⁵¹. Często terminy rac i husarz stosowano na początku XVI w. wymiennie, co wskazuje na bliskość tych rodzajów jazdy⁵². Ale przecież różnica między nimi istniała: uznaje się, że husaria, w przeciwieństwie do raców, wykorzystywała uzbrojenie ochronne – kolczugę⁵³. Żołnierze występujący jako racowie byli Serbami z pochodzenia, natomiast pojęcie husarz wiązano z Węgrami. Węgierski wzorzec został przyjęty w Polsce i na Litwie⁵⁴.

Na początku XVI w. husarzy, czyli raców, w wojsku Wielkiego Księstwa Litewskiego nie było wielu⁵⁵. Wbrew temu na znanym obrazie *Bitwa pod Orszą* przedstawiono sporo jazdy tego typu. Jednak dzieła powstałego kilka dziesięcioleci po bitwie nie można uznawać za źródło o wysokiej wiarygodności, jeśli chodzi o skład wojska pod dowództwem hetmana księcia Konstantego Ostrońskiego⁵⁶. Niewątpliwie na służbie litewskiej latem 1514 r. znajdowała się 94-osobowa chorągiew raców⁵⁷. Pamiętając o różnicach w uzbrojeniu husarzy i raców, należy zaznaczyć, że na obrazie namalowano tych ostatnich, i to w ryzsztunku raczej paradnym⁵⁸.

Cudzoziemskie oddziały zaciężnych w Wielkim Księstwie Litewskim często miały odrębnego dowódcę. Ogólne jednak dowództwo nad wojskiem, zarówno żołnierzami zaciężnymi, jak i pospolitym ruszeniem, należało do hetmana najwyższego. Jednak na przełomie XV i XVI w. uprawnienia tego urzędu dopiero się kształtowały. To samo dotyczy całości prawa wojskowego. Do powstania

⁴⁹ *Ibidem*, s. 12–13; G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne...*, s. 92.

⁵⁰ G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne...*, s. 92–97.

⁵¹ RGADA, f. 389, op. 1, d. 223, k. 154.

⁵² G. Lesmaitis, *Wojsko zaciężne...*, s. 95–96.

⁵³ M. Plewczyński, *Wkład Serbów...*, s. 13–14.

⁵⁴ *Ibidem*; M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska XVI wieku*, t. 1: *Lata 1500–1548*, Zabrze 2011, s. 51.

⁵⁵ M. Plewczyński, *Wkład Serbów...*, s. 11.

⁵⁶ M. Janicki, *Obraz Bitwa pod Orszą – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy „na Kropiwniej” i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów*, w: *Biblioteka epoki nowożytnej*, t. 3, red. M. Nagielski, Warszawa 2015, s. 177–183, 221; A. Kazakou, *Bitwa pod Orszą 1514 r.: kwestia lokalizacji*, w: *ibidem*, s. 130–131.

⁵⁷ *Памятники истории...*, nr 4, s. 28.

⁵⁸ M. Plewczyński, *Wkład Serbów...*, s. 14, przyp. 48.

pierwszych artykułów wojskowych na Litwie wojsko działało na podstawie prawa zwyczajowego⁵⁹.

Najwcześniejszą ustawę wojenną przyjęto wkrótce po bitwie kleckiej – na sejmie w Mińsku 13 sierpnia 1507 r. Określała ona władzę hetmana, przestępstwa i kary oraz sposób finansowania zakupu żywności przez żołnierzy. Ustawa zobowiązywała wszystkich do podporządkowania się hetmanowi Stanisławowi Kiszce – uprawnionemu do karania i nagradzania według przestępstw i zasług. Odrębnie sformułowano zakaz obrażania hetmańskich urzędników i służ pod czas pełnienia funkcji. Winny miał być ukarany przez hetmana, ale „jeśli to będzie człowiek dobry, znakomity”, to podlegać miał sądowi wielkiego księcia. Ustawa wymieniała kilka zasadniczych przestępstw: zranienie lub usiłowanie, grabież, rekwizycje żywności i niepowiadomienie hetmana o znalezionej rzeczy lub koniu, dezercja. Karę śmierci przewidywano za zranienie i samowolne opuszczenie wojska. Inne przewinienia miały być zagrożone odcięciem ręki, więzieniem lub karą pieniężną. Ponadto ustalono porządek pełnienia stróży⁶⁰. Kolejna ustawa wojenna ukazała się niebawem – 5 czerwca 1508 r. – i w zasadzie powtarzała poprzednie postanowienia z niewielkimi zmianami⁶¹.

Można założyć, że ustawa 1507 r. nie tylko ustalała zupełnie nowe reguły, ale sankcjonowała też prawnie normy wcześniej już stosowane. Wymienione tam przewinienia były już z pewnością znane. Kompetencje sądowe w wojsku należały – nie bez wyjątków – do hetmana najwyższego. Wiadomo, że działał również sąd polubowny. Wzmianka o nim pochodzi z 1514 r., kiedy marszałek tatarski książę Ciemiasz i Mikołaj Dowgiałowicz (zapewne bojarzyn powiatu wilkomierskiego) wkrótce po bitwie orszańskiej rozpatrywali skargę bojarzyna Stanisława Naruszewicza na Rymka Miskowicza o kradzież koni tego pierwszego podczas stróży tego drugiego. Zgodnie z decyzją sądu polubownego Rymko miał zapłacić Stanisławowi 3 kopy i 40 gr⁶². Z tego wynika, że osoby pełniące stróżę były odpowiedzialne za pilnowanie koni i zapewne także ruchomości innego rodzaju swoich towarzyszy, ponosząc karę pieniężną w przypadku ich straty.

Wielkie Księstwo Litewskie było krajem na granicach dwóch cywilizacji, otwartym na wpływy Wschodu i Zachodu w różnych aspektach. Uzbrojenie nie było wyjątkiem. Z jednej strony, na ogromnych terenach ziem ruskich wchodzących w skład Wielkiego Księstwa kontynuowano niektóre miejscowe tradycje w zakresie wykorzystywanej broni. Z drugiej zaś zauważalny był bardzo silny wpływ trendów obecnych w wojskowości europejskiej. To wyrażało się nie tylko w zapożyczeniu pewnych wzorów uzbrojenia, ale i w jego bezpośrednim imporcie, głównie

⁵⁹ K. Łopatecki, *op. cit.*, s. 175.

⁶⁰ *Lietuvos Metrika. Knyga 8...*, nr 405, s. 304–305; K. Łopatecki, *op. cit.*, s. 179–180.

⁶¹ *Lietuvos Metrika. Knyga 8...*, nr 399, s. 299–301; K. Łopatecki, *op. cit.*, s. 180–181.

⁶² *Литовская Метрика*, t. 1, w: *Русская историческая библиотека*, t. 20, Петербург 1903, s. 332–333.

z Polski. Recepcja miała miejsce także z Europy Zachodniej, także za pośrednictwem Korony. Bezustanne wojny z Moskwą i Chanatem Krymskim od końca XV w. były również poważnym czynnikiem kształtowania się modelu uzbrojenia w Wielkim Księstwie Litewskim.

Warto wyjaśnić, jakiego uzbrojenia używała ludność miejscowa, jakiego zaś – uczestniczący w bitwie pod Kleckiem zaciężni cudzoziemcy. W tym czasie na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego wykorzystywano bogaty arsenał uzbrojenia ochronnego, szczególnie hełmów. Najstarszym ich typem był szłom, charakterystyczny dla całej dawnej Rusi. Samo to słowo oznaczało właśnie hełm, ale z czasem określano tylko pewien jego typ. Szłomy miały formę wybrzuszonych stożka, wyciągniętego do góry, i chroniły tylko czaszkę wojownika. Z tej przyczyny od dołu często mocowano do nich kolczy czepiec, który miał bronić twarz i szyję. Niekiedy zamiast czepca pod szłom wkładano kolczy kaptur. Szłomów powszechnie używano jeszcze w latach 30. XVI w.⁶³

Kolcze kaptury były stosunkowo tanim i przez to dostępnym typem ochrony głowy. Mogły występować samodzielnie lub jako dodatkowa warstwa pod hełmem. Były – jak się wydaje – dość powszechne w Wielkim Księstwie Litewskim, jednak źródłowe wzmianki o nich są skąpe⁶⁴. Szeroko stosowane na terenach Europy były kapaliny – hełmy typu otwartego, składające się z dzwonu i krezy. Właśnie kapaliny stanowiły większość hełmów wymienionych w „Rejestrze pospolitych rzeczy skarbnych” z 1510 r. (38 sztuk) oraz w rejestrze wyposażenia zamku Mogilno z 1536 r. (22 sztuki)⁶⁵.

Bardzo rozpowszechnionym typem hełmów w różnych krajach Europy była przyłbica. Pod tym terminem rozumiano różne hełmy z jednym elementem koniecznym – ruchomą zasłoną. W literaturze bronioznawczej odróżniano przyłbice starszego i młodszego typu – armet. Ta ostatnia charakteryzowała się w zasadzie tym, że ściśle przylegała do głowy i miała z obu stron dwie półokrągłe płyty okrywające policzki, zamykane na podbródku⁶⁶. Zdaniem Juryja Bochana armet pojawił się w Wielkim Księstwie Litewskim nie wcześniej niż w początkach XVI w.⁶⁷ Źródła nie wyróżniają przyłbicy różnych typów, nie można więc stwierdzić, jak szeroko wykorzystywano w XVI w. armet czy wcześniejsze modele. Zapewne często szlachta i żołnierze zaciężni nosili lżejsze armety – bez osłony lub płyt bocznych.

Misiurka była osłoną głowy wschodniego pochodzenia, znanym na ziemiach moskiewskich, a później też na Litwie i w Polsce. Składała ona się z wypukłej

⁶³ Ю. Бохан, *op. cit.*, s. 50–51, 60–61.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 62–63.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 66–67; RGADA, f. 389, op. 1, d. 223, k. 161; AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 2483, s. 10.

⁶⁶ Z. Żygulski jun., *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1975, s. 101–102.

⁶⁷ Ю. Бохан, *op. cit.*, s. 72.

płyty, do której mocowano kolczy czepiec. Juryj Bochan przypuszczał, że misiurki nazywano przyłbicami, jeśli występowały w komplecie ze zbroją kolczą. Na przykład w „Rejestrze pospolitych rzeczy skarbnych” z 1510 r. znajdowało się „pancerzy 18, a przyłbic 18 nowych do pancerzy”. Zdaniem Bochana ten konkretnie typ osłony głowy mógł być wymieniony jako przyłbice moskiewskie w 1564 r.⁶⁸ Mamy zatem niewątpliwe świadectwo wykorzystywania z drugiej połowy XVI w. terminu przyłbica na określenie misiurek. W rejestrze rzeczy pozostałych po Krzysztofie Hlebowiczu Korsaku, wziętym do niewoli moskiewskiej w 1563 r. i wkrótce zmarłym, znajdowały się dwie „przyłbice misiurskie”⁶⁹.

Ostatnim typem hełmów używanych w tym czasie była salada. Miała ona charakterystyczne przedłużenie z tyłu, zbudowane z jednego kawałka metalu lub folg, które chroniło kark, z przodu zaś sięgała do ust i miała wizurę; później zaczęto wyrabiać saladę z zasłoną. Dla ochrony podbródka i szyi wojownika razem z saladą wykorzystywano tzw. bart, czyli podbródek, nazywany także żygownikiem lub kołnierzem hiszpańskim. Miał on formę ruchomą – folgową lub z jednego kawałka metalu. Źródła pisane Wielkiego Księstwa Litewskiego nie wymieniają hełmów tego typu. Prawdopodobnie salady nazywano przyłbicami, kapalinami czy nawet szłomami. Znane są jednak ze źródeł ikonograficznych, sfragistycznych oraz materialnych: dwie salady odnaleziono w Mścisławiu w 1994 i 2013 r.⁷⁰ Nie można jednak ustalić, czy nosili je jego mieszkańcy.

W zależności od techniki wyrobu bojowe ochrony ciała można podzielić na trzy grupy: uzbrojenie płytowe, pancerze elastyczne i uzbrojenie kolcze. Wytwórstwo i wykorzystywanie na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego ostatniego typu miało bardzo dawną metrykę, sięgającą do okresu jeszcze przed powstaniem państwa. Pokrycie ciała z kółek metalowych nazywano pancerzem (bardzo rzadko kolczugą). Pancerze mogły być różnej długości i występować zarówno jako samodzielna ochrona ciała, jak i dodatkowa. Pomimo rozpowszechnienia płyt w epoce bitwy pod Kleckiem i później pancerz pozostawał bardzo popularnym typem uzbrojenia ochronnego wśród ludzi prostego stanu oraz elity. Hetman książę Konstanty Ostrogski wyjeżdżając na wojnę w 1508 r., pożyczył 50 pancerzy. Zostały też one wymienione w „Rejestrze pospolitych rzeczy skarbnych”⁷¹. Według ustawy sejmowej z 1528 r. oraz I Statutu Litewskiego pancerz występował wówczas jako podstawowe uzbrojenie ochronne⁷².

⁶⁸ *Ibidem*, s. 75–79; RGADA, f. 389, op. 1, d. 223, k. 161.

⁶⁹ LMAVB, Rankraščiiai, f. 16, b. 4, k. 23v; M. Straszewicz, *Testament Anny z Korsaków Rahoziny z 1563 roku. Przyczynek do dziejów jeńców połockich*, „Przegląd Historyczny” 96, 2005, nr 3, s. 451, przyp. 15.

⁷⁰ Ю. Бохан, *op. cit.*, s. 79–82; A. Nowakowski, *Uzbrojenie ochronne*, w: *Uzbrojenie w Polsce średnio-wiecznej*, red. A. Nowakowski, Warszawa 1990, s. 46–47.

⁷¹ *Lietuvos Metrika. Knyga 8...*, nr 556, s. 406; RGADA, f. 389, op. 1, d. 223, k. 161.

⁷² Ю. Бохан, *op. cit.*, s. 121.

Pospolitym typem ochrony ciała na przełomie XV i XVI w. pozostawała brygantyna – ułożone poziomo lub pionowo folgi metalowe, nitowane do pokrycia ze skóry lub mocnej tkaniny⁷³. Ten typ ochrony ciała w Wielkim Księstwie Litewskim nazywano też bechterem, co powoduje zamieszanie terminologiczne. Pochodzący ze Wschodu klasyczny bechter składał się z kolczej koszuli, w którą z przodu i z tyłu wplatano metalowe płytki, i nie był pokryty tkaniną czy skórą⁷⁴. Ochroną nieco podobną do bechtera była zbroja zwierciadlana. Jej podstawę tworzyły dwa duże płyty (z przodu i z tyłu), do których przy pomocy elementów kolczych lub skórzanych mocowano mniejsze płyty dla ochrony boków, a niekiedy i ramion⁷⁵.

Podobnie jak w całej Europie, również w Wielkim Księstwie Litewskim upowszechniła się zbroja płytowa. Głównym jej elementem był kirys, który składał się z dwóch części – napierśnika i naplecznika. Z płyt wyrabiano też ochronę wszystkich kończyn i ramion. Łącznie z hełmem pełna zbroja płytowa w zasadzie nie powinna pozostawiać na ciele rycerza niechronionych miejsc. Wraz z rozpowszechnieniem się w Wielkim Księstwie w drugiej połowie XV w. tego typu uzbrojenia ochronnego dla jego nazwania zaczęto używać terminu zbroja, jednak niekiedy używano tego określenia dla oznaczenia uzbrojenia w ogóle. Czasem uzbrojenie z płyt nazywano zbroją blachową, ale często źródła nie pozwalają na rozwianie wątpliwości, w jakim znaczeniu wykorzystywano słowo zbroja – wąskim czy szerokim. W końcu XV i w XVI w. znano dwa podstawowe modele uzbrojenia: zbroja pełna, zwana też kopijniczą oraz zbroja strzelcza. Ostatnie badania bronioznawcze nie dają precyzyjnej odpowiedzi na pytanie, czym różniła się zbroja strzelcza. Niewątpliwie była ona lżejsza od kopijnicznej i mogła się składać z dość rozmaitego zestawu uzbrojenia, w skład którego najczęściej wchodził hełm typu otwartego oraz pancerz⁷⁶. Zdaniem Juryja Bochana zbroja strzelcza różniła się od kopijnicznej głównie tym, że nie miała ochrony nóg⁷⁷.

Ważną część rynsztunku ochronnego tworzyły szczyty. Najbardziej rozpowszechnione były tarcze oraz pawęże. Te pierwsze mogły mieć różną formę. Bardzo charakterystyczne były tradycyjne tarcze o formie nieregularnej, używane przez raców. Cechą charakterystyczną czterokątnej pawęży była pionowa wypukłość pośrodku. Pawęże dużych rozmiarów wykorzystywała piechota, a mniejszych – jazda (dlatego w popisach nazywane są pawężka lub *pavesa parva*). Nader rzadko źródła wymieniają jeszcze jeden typ szczytów – kotrygał, co do

⁷³ A. Nowakowski, *Uzbrojenie indywidualne*, w: *Polska technika wojskowa do 1500 roku*, red. A. Nadolski, Warszawa 1994, s. 235; Ю. Бохан, *op. cit.*, s. 89–90.

⁷⁴ Ю. Бохан, *op. cit.*, s. 94–95.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 97.

⁷⁶ T. Grabarczyk, *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015, s. 60–62, 87–89; A. Bołdyrew, *Armatury orszańskie 1514 r.*, w: *Biblioteka epoki nowożytnej...*, t. 3, s. 161.

⁷⁷ Ю. Бохан, *op. cit.*, s. 105.

którego występują w literaturze bronioznawczej różne opinie, raczej była to okrągła tarcza⁷⁸.

W epoce bitwy kleckiej na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego używano rozmaitej broni zaczepnej. Podobnie jak i wcześniej, nadal dość popularny był miecz. Jednakże bardziej upowszechnił się kord. Od miecza odróżniał się zasadniczo niesymetryczną rękojeścią i lekko zakrzywioną jednosieczną głownią. Na powszechność korda wskazuje to, że używano tego terminu w znaczeniu symbolicznym, gdy chodziło o broń w ogóle. Przykładowo w wymienionej już ustawie wojennej z 13 sierpnia 1507 r. artykuł o napadzie zbrojnym zaczyna się: „Też kto korda dostanie na kogoś...”⁷⁹. Bardzo zbliżony typologicznie do korda był tasak. Na początku XVI w. szabla nie była jeszcze szeroko rozpowszechniona w Wielkim Księstwie Litewskim, ale pozostawała tradycyjną bronią litewskich Tatarów. Wojownicy chorągwi tatarskiej księcia Achmeta Ułana w 1534 r. nie mieli innej broni siecznej niż szable⁸⁰.

Wśród broni drzewcowej najbardziej rozpowszechnione były kopie. W XVI w. w Wielkim Księstwie nazywano je drzewem lub drzewcem, jazda kopijnicza wykorzystywała je do przebijania zbroi przeciwnika podczas szarży. Lżejszymi kopiami posługiwali się racowie. Innymi rodzajami popularnej tak w piechocie, jak i w jeździe broni drzewcowej były rohatyny i oszczepy. I pierwsze, i drugie miały mniejszą długość i wagę niż kopie. Funkcjonalnie odróżniały się tym, że oszczep, znany też jako sulica, był przeznaczony do miotania w nieprzyjaciela⁸¹.

Tradycyjną bronią obuchową na przełomie XV i XVI w. był topór, choć w Wielkim Księstwie częściej stosowano termin siekiera. Bliskim temu typowi broni był czekan z młotkiem po przeciwnej do ostrza stronie. Klewicz, znany w Polsce jako nadziak, najczęściej z jednej strony miał młotek, a z drugiej zaostrowany i zakrzywiony dziób. Taka broń była bardzo przydatna do przebicia każdej broni w boju bliskim. Dość efektywny wobec ciężkozbrojnego nieprzyjaciela był także piernacz, nazywany w Polsce buzdyanem. Miał on metalowy lub okuty metalem drewniany trzonek i metalową, masywną głowicę w formie pionowo rozmieszczonych piór, najczęściej sześciu. Specyficzną formą broni obuchowej był kiścień, składający się z drewnianego trzonka, połączonego łańcuchem lub rzemieniem z bijakiem w kształcie metalowej kuli⁸².

Najdawniejszym typem broni strzelczej na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego był łuk refleksyjny, jednak źródła pisane z XIV–XV w. podają więcej informacji o wykorzystaniu kuszy, która była rozpowszechnioną bronią piechoty i jazdy

⁷⁸ *Ibidem*, s. 131–136.

⁷⁹ *Lietuvos Metrika. Knyga 8...*, nr 405, s. 304.

⁸⁰ Ю. Бохан, *op. cit.*, s. 166–167; *Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов*, t. 31: *Акты о литовских татарах*, Вильна 1906, nr 83, s. 123–124.

⁸¹ Ю. Бохан, *op. cit.*, s. 179–187.

⁸² *Ibidem*, s. 197–215.

do początku XVI w.⁸³ Łuk tradycyjnie wchodził w skład uzbrojenia Tatarów. Komplet składający się z łuku razem z łubiem i kołczanem ze strzałami nazywano sahadakiem/sajdakiem. Mieli go wszyscy wojownicy chorągwi Achmeta Ułana w 1534 r.⁸⁴ W Wielkim Księstwie Moskiewskim typowym uzbrojeniem zaczepnym przeciętnego jeźdźca był sahadak oraz szabla⁸⁵. Można więc przypuszczać, że tak samo byli uzbrojeni Moskwićini odnotowani wśród dworzan hospodarskich oraz sług magnackich.

Koniec XV i początek XVI w. był okresem intensywnego rozpowszechniania się broni palnej. Ręczna broń palna, dzieląca się na hakownice i rusznice, dość szybko wyparła kuszę. Hakownice wykorzystywano do obrony umocnień; pod lufą miały hak, który podczas strzelania zaczepiano o krawędź muru. Istniały też hakownice mniejszego kalibru i rozmiaru, używane jako ręczna broń palna. Rusznice były w pełnym sensie bronią ręczną i służyły też w bitwach polowych⁸⁶. Kronika Bychowca wskazuje, że podczas bitwy pod Kleckiem Litwini strzelali do przeciwnika „z dział, z rusznic, z łuków”⁸⁷. Nawet zakładając, że Gliński nie miał pod swoją komendą piechoty, trudno jednak uwierzyć w masowe strzelanie z rusznic. Jak przekazuje Maciej Strykowski, w całym wojsku było dopiero kilka rusznic – u pana Raczka oraz niewymienionego z imienia i nazwiska marszałka, kanclerza i wojewody wileńskiego Mikołaja Radziwiłła. Ponoć dzięki ostrzałowi z tych niewielu rusznic udało się odegnać Tatarów od rzeki Łani i umożliwić przygotowanie przeprawy przez rzekę⁸⁸.

Innymi danymi o broni palnej używanej przez jazdę litewską na początku XVI w. nie dysponujemy. Wiadomo, że w Koronie ręczna broń palna jako uzbrojenie jeźdźca po raz pierwszy potwierdzona jest w 1497 r.⁸⁹ W świetle tego posiadanie rusznicy przez pojedynczych uczestników pospolitego ruszenia wygląda jak najbardziej wiarygodnie⁹⁰.

Zgodnie z niektórymi źródłami Gliński miał pod Kleckiem nieznaną bliżej liczbę dział⁹¹. Artyleria nie była jeszcze wówczas samodzielny rodzajem broni. Puszkarze, których obowiązkiem było nie tylko strzelanie z dział, ale również ich obsługa i naprawa, byli cywilami. W Wielkim Księstwie Litewskim działa

⁸³ *Ibidem*, s. 224–229.

⁸⁴ *Акты, издаваемые Виленской комиссией...*, t. 31, nr 83, s. 123–124.

⁸⁵ В. Пенской, *Военное дело Московского государства. От Василия Темного до Михаила Романа. Вторая половина XV – начало XVI в.*, Москва 2018, s. 128–130.

⁸⁶ Ю. Бохан, *op. cit.*, s. 255.

⁸⁷ *Хроника Быховца...*, s. 172.

⁸⁸ М. Сtrykowski, *op. cit.*, s. 334.

⁸⁹ Т. Grabarczyk, *op. cit.*, s. 84.

⁹⁰ Należy pamiętać, że posługiwanie się długą rusznicą, siedząc na koniu, było zbyt trudne. Jeźdźcy mogli spieszać się dla strzelania lub wykorzystywać specjalne lżejsze i krótsze rusznice; *ibidem*, s. 84–85.

⁹¹ *Kroniki Bernarda Wapowskiego...*, s. 67; *Хроника Быховца...*, s. 172.

wykorzystano od końca XIV w.⁹², na początku XVI stulecia był to więc znany już typ uzbrojenia. Artyleria różnych typów służyła wówczas głównie zniszczeniu nieprzyjacielskich fortyfikacji. Jednak jeszcze wielki książę Witold w bitwie z Tatarami nad Worskłą w 1399 r. miał działa umieszczone na wozach⁹³. Wraz z rozwojem lawet powiększyła się mobilność dział, a więc i możliwość wykorzystania ich przeciwko nieprzyjacielowi w bitwach polowych. Były to armaty niewielkiego kalibru i długości, które nazywano hufnice – od słowa „huf” (oddział), przy których się znajdowały⁹⁴. Odrębną częścią „Rejestru pospolitych rzeczy skarbnych” z 1510 r. jest „Rejestr puszkarski”, który wykazuje różne typy broni palnej. Jego autor podzielił działa na „wielkie”, „krótkie” oraz „hufnice”. Do ostatniej grupy należała „hufnica miedziana na dwu kołach” – umieszczona na lawecie zapewniającej dość dużą mobilność. Należy pamiętać, że przemarsz wojska do Klecka był szybki, a zatem udział artylerii w bitwie był możliwy jedynie wtedy, gdy mogła utrzymać szybkie tempo ruchu wojska.

Pierwsze zachowane popisy pospolitego ruszenia, w których zawarto informacje o uzbrojeniu i wyposażeniu wojowników, pochodzą z lat 60. XVI w. Niestety, nie mamy źródeł pozwalających na ujęcie kwantytatywne w odniesieniu do początku tego stulecia. W 1502 r. po raz pierwszy doszło do unormowania uzbrojenia dla służby ziemskiej. Każdy jeździec musiał występować „w zbroi na koniu z drzewcem”⁹⁵. To wszystko, co wiadomo z fragmentu niezachowanej ustawy Zygmunta Starego. Możliwe, że dokument podawał jakieś inne szczegóły. Na podstawie tego, co się zachowało, Jurij Bochan przypuszcza, że w 1502 r. Wielkie Księstwo przyjęło za podstawowy model uzbrojenia ciężkiego kopijnika⁹⁶. Uprawdopodobnienie tego wniosku byłoby możliwe przy założeniu, że termin zbroja jest tutaj używany w wąskim znaczeniu. A co do tego nie ma pewności...

Trudno ocenić, jak ściśle szlachta wypełniała wymogi ustawy sejmowej. Nie budzi wątpliwości, że najlepiej uzbrojone były poczty możnowładców. Książę Fiodor Iwanowicz Jarosławicz (zm. 1521 r.), posiadacz ogromnych majątków (w tym Klecka, Pińska i Dawidgródka), w czterech przypadkach wymagał od swoich sług służby wojennej „na koniu dobrym i w zbroi pełnej”, a więc w pełnym komplecie zbroi płytowej, a w jednym przypadku – „na koniu dobrym, w pancerzu dobrym”⁹⁷. Jak się wydaje, możnowładcy czasem sami starali się uzbrajać swoje sługi, mogli wtedy bowiem zapewnić nie tylko jakość ich uzbrojenia, ale i jednolitość. Na to wskazuje rejestr rzeczy w majątku Żyrowicze panów Sołtanów

⁹² Ю. Бохан, *op. cit.*, s. 238.

⁹³ *Ibidem*, s. 240–241.

⁹⁴ *Ibidem*, s. 237.

⁹⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga 7...*, nr 122, s. 250.

⁹⁶ Ю. Бохан, *op. cit.*, s. 307.

⁹⁷ *Ревизия пуц и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском, Вильна 1867*, s. 217, 267, 328, 335, 342.

z 1516 r., gdzie znajdowało się m.in. „piór strusich [...] na 50 pachołków po 5 piór ze złotem, a na 4 chłopiąt po 5 piór ze złotem [...]. Zbroi strzelczych na 80 pachołków”⁹⁸. Jak widać, myślano nie tylko o uzbrojeniu, ale i elementach zdobniczych zbrojnych. Jak wyżej wspomniano, w 1508 r. Konstanty Ostrogski pożyczył 50 pancerzy, zapewne dla zaopatrzenia własnego pocztu.

Noszenie na sobie najlepszej zbroi odpowiadało na wojnie interesowi samego szlachcica, chodziło bowiem o jego życie. Ale najbiedniejsza szlachta oraz zbrojni stanu prostego ekwipowali się według swoich możliwości. I Statut Litewski przewidywał uzbrojenie „według poważności majątku swego” i „jak może” dla tych, którzy mieli mniej niż 8 sług chłopskich lub nie mieli ich w ogóle⁹⁹. Zapewne zasada taka działała też wcześniej. Wszak ustawa wojenna z 2 lutego 1507 r. ustalała karę za zbyt późne przybycie na miejsce zbiórki, ale nie za niewłaściwe uzbrojenie¹⁰⁰.

Wielkie Księstwo Litewskie wkroczyło w wiek XVI z systemem militarnym opartym na średniowiecznej zasadzie mobilizacji wojska. Choć stałe zagrożenie ze strony Moskwy i Krymu wymagało udoskonalenia systemu obrony państwa, to ustrój polityczny, struktura społeczna oraz kultura militarna nie dawały możliwości przeprowadzenia poważnych reform. Najłatwiejszym sposobem wzmocnienia potencjału wojskowego było po prostu powszechniejsze wykorzystywanie oddziałów najemnych, ale na to zawsze brakowało pieniędzy. Stosunkowo nowym zjawiskiem było opieranie się na dworzanach gospodarskich jako źródle siły militarnej, którą można było zmobilizować zdecydowanie szybciej niż cudzoziemskich najemników. Nie dziwi więc, że wielkość oddziału dworzan tak szybko wzrastała. Pomimo wszystkich wad, na początku XVI w. wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego pod względem zdolności bojowej dorównywało swoim głównym nieprzyjaciołom, którym mogło zadać porażkę, jak w bitwie pod Kleckiem w 1506 r.

Streszczenie

Wojsko litewskie w bitwie pod Kleckiem składało się głównie z pospolitego ruszenia, które tworzyło w tym czasie podstawę sił zbrojnych państwa. Niedoskonałość tej formy organizacji zmuszała do powszechniejszego wykorzystywania oddziałów najemnych (np. raców) oraz do powiększenia formacji złożonych z dworzan gospodarskich. Pierwsza dekada XVI stulecia była także okresem unormowania zasad służby militarnej szlachty w skali całego państwa oraz powstania pierwszych artykułów wojskowych. W kwestii uzbrojenia na ogromnych obszarach ziem ruskich, wchodzących w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, kontynuowano niektóre miejscowe tradycje. W tym czasie zauważalny był jednak również bardzo silny wpływ trendów obecnych w wojskowości europejskiej.

⁹⁸ *Литовская Метрика...*, t. 1, s. 874; Ю. Бохан, *op. cit.*, s. 105.

⁹⁹ *Первый Литовский Статут (1529)*, wyd. С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичюс, Вильнюс 2004, s. 151.

¹⁰⁰ *Lietuvos Metrika. Knyga 8...*, nr 393, s. 296–297.

Bezustanne wojny z Moskwą i Chanatem Krymskim od końca XV w. były również poważnym czynnikiem kształtowania modeli uzbrojenia. Pomimo wszystkich wad, na początku XVI w. wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego pod względem zdolności bojowej dorównywało swoim głównym nieprzyjaciołom, którym mogło zadać porażkę, jak w bitwie pod Kleckiem w 1506 r.

The Grand Duchy of Lithuania Troops in Times of the Battle of Kletsk Summary

The Lithuanian troops in the Battle of Kletsk (Polish: Kleck) of 1506 were made up mainly of the levy en masse nobles that formed the basis of the armed forces of the Commonwealth at that time. The imperfection of this form of organisation of the army made necessary the employment of mercenaries more often (for example, the mercenary light cavalry known as the Racs), and the enlargement of the unit of hospodar courtiers. The first decade of the sixteenth century also brought about the regulations and rules of the military service of noblemen in the scale of the whole Commonwealth and the first military articles. As regards weaponry and equipment in the vast Ruthenian lands belonging to the Grand Duchy of Lithuania, some traditional local weapons were still in use. At the same time, however, there was a strong impact of the development of European military science. Another critical factor shaping the armament model were wars with Moscow, and the Crimean Khanate waged continuously since the end of the fifteenth century. For all their faults, at the beginning of the sixteenth century the Lithuanian troops were equal in terms of their combat capability to their main enemies and were able to defeat them, as in the 1506 Battle of Kletsk.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (AR), dz. XXV, sygn. 2483.

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (LMAVB), Rankraščiai, f. 16, b. 4.

Российский государственный архив древних актов в Москве / Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych (RGADA), f. 389, op. 1, d. 223.

Źródła drukowane

Kroniki Bernarda Wapowskiego (1480–1535), Cracoviae 1874 (Scriptores Rerum Polonicarum, 2).

Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504), oprac. D. Antanavičius, R. Petrauskas, Vilnius 2007.

Lietuvos Metrika. Knyga 5 (5) (1427–1506), wyd. A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius 2012.

Lietuvos Metrika. Knyga 6 (6) (1496–1506), wyd. A. Baliulis, Vilnius 2007.

Lietuvos Metrika. Knyga 7 (7) (1506–1539), wyd. I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2011.

Lietuvos Metrika. Knyga 8 (8) (1499–1514), wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 1995.

Lietuvos Metrika. Knyga 10 (10) (1440–1523), wyd. E. Banionis, A. Baliulis, Vilnius 1997.

- Lietuvos Metrika. Knyga 12 (12) (1522–1529)*, wyd. A. Baliulis, D. Antanavičius, Vilnius 2001.
- Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)*, wstęp i oprac. G. Lesmaitis, tłum. B. Piasecka, red. K. Łopatecki, Białystok 2016.
- Strykowski M., *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*, t. 2, Warszawa 1846.
- Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов*, t. 31: *Акты о литовских татарах*, Вильна 1906 / *Akty izdawaemye Vilenskoj kommissiei dlia razbora drevnikh aktov*, t. 31: *Akty o litovskikh tatarakh*, Vil'na 1906.
- Литовская Метрика*, t. 1, w: *Русская историческая библиотека*, t. 20, Петербург 1903 / *Litovskaiā Metrika*, t. 1, w: *Russkaiā istoricheskaiā biblioteka*, t. 20, Peterburg 1903.
- Перapis войска Вялікага княства Літоўскага 1528 г. Метрыка Вялікага княства Літоўскага*. Кн. 523. Кн. публічных спраў 1, wyd. A.I. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч, Мінск 2003 / *Perapis vojska Vialikaha kniastva Litoŭskaha 1528 h. Metryka Vialikaha kniastva Litoŭskaha*. Кн. 523. Кн. publichnykh sprau 1, wyd. A.I. Hrusha, M.F. Spiridonau, M.A. Vaïtovich, Minsk 2003.
- Первый Литовский Статут (1529)*, wyd. С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичюс, Вильнюс 2004 / *Pervyi Litovskii Statut (1529)*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonite, E. Gudavichius, Vilnius 2004.
- Ревизія пуцц і переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском*, Вильна 1867 / *Rėvizija pushits i pėrėkhodov zvėrinikh v byvshėm Velikom Kniāzhėstve Litovskom*, Vil'na 1867.
- Хроника Быховца*, w: *Полное собрание русских летописей*, t. 32, Москва 1975, s. 128–173 / *Khronika Bykhovsa*, w: *Polnoe sobranie russkikh letopisei*, t. 32, Moskva 1975, s. 128–173.

Opracowania

- Bołdyrew A., *Armatury orszańskie 1514 r.*, w: *Biblioteka epoki nowożytnej*, t. 3, red. M. Nagielski, Warszawa 2015, s. 153–172.
- Grabarczyk T., *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015.
- Herbst S., *Kleck 1506*, w: *idem, Potrzeba historii, czyli o polskim stylu życia*, t. 3, Warszawa 1978, s. 214–230.
- Janicki M., *Obraz Bitwa pod Orszą – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy „na Kropiwniej” i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów*, w: *Biblioteka epoki nowożytnej*, t. 3, red. M. Nagielski, Warszawa 2015, s. 173–226.
- Kazakou A., *Bitwa pod Orszą 1514 r.: kwestia lokalizacji*, w: *Biblioteka epoki nowożytnej*, t. 3, red. M. Nagielski, Warszawa 2015, s. 127–142.
- Kazakou A., *Muscovites among the Courtiers of the Lithuanian Grand Duke Sigismund the Old. Evidence from the Census of 1509*, w: *The Fifth International Congress of Belarusian Studies. Working Papers*, t. 5, Kaunas 2016, s. 63–66.
- Lesmaitis G., *LDK samdomoji kariuomenė XV a. pabaigoje – XVI a. antrojoje pusėje*, Vilnius 2010.
- Lesmaitis G., *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV – drugiej połowie XVI wieku*, tłum. B. Piasecka, Warszawa 2013.
- Lulewicz H., *Jerzy Mikołajewicz Radziwiłł, starosta grodzieński, hetman dworzański (1514–1522/23?)*, w: *Radziwiłłowie w służbie Marsa*, red. M. Nagielski, K. Żojdź, Warszawa 2017, s. 13–31.
- Lulewicz H., *Litewskie chorągwie dworzańskie (dworskie) w wyprawie mołdawskiej 1509 r.*, w: *Społeczeństwo polskie i wojsko. Studia i materiały*, red. K. Maksymiuk, D. Wereda, A. Zawadzki, Siedlce 2016, s. 21–37.
- Łopatecki K., *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013.
- Malczewska M., *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI w.*, Warszawa–Poznań 1985.

- Nowakowski A., *Uzbrojenie indywidualne*, w: *Polska technika wojskowa do 1500 roku*, red. A. Nadolski, Warszawa 1994, s. 198–248.
- Nowakowski A., *Uzbrojenie ochronne*, w: *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej*, red. A. Nowakowski, Warszawa 1990, s. 73–105.
- Pietkiewicz K., *Dwór litewski wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506)*, w: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, Vilnius 1997, s. 75–131.
- Plewczyński M., *Wkład Serbów w rozwój staropolskiej wojskowości (1450–1570)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 36, 1994, s. 3–21.
- Plewczyński M., *Wojny i wojskowość polska XVI wieku*, t. 1: *Lata 1500–1548*, Zabrze 2011.
- Straszewicz M., *Testament Anny z Korsaków Rahoziny z 1563 roku. Przyczynek do dziejów jeńców połockich*, „Przegląd Historyczny” 96, 2005, nr 3, s. 449–458.
- Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994.
- Żygulski Z. jun., *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1975.
- Бектинеев Ш., *Денежное обращение на территории Беларуси в IX–XVI в.*, Минск 2014 / Bekti-neev Sh., *Denezhnoe obrashchenie na territorii Belarusi v IX–XVI v.*, Minsk 2014.
- Бохан Ю., *Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI ст.*, Мінск 2008 / Bokhan Ю., *Vaiskavaia sprava ū Vialikim kniatstve Litoŭskim u druhoj palove XIV–kancu XVI st.*, Minsk 2008.
- Кром М., *Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, Москва 2010 / Krom M., *Mezh Rus’iu i Litvoi. Pogranichnye zemli v sisteme rusско-litovskikh otnoshenii konca XV–pervoĭ treti XVI v.*, Moskva 2010.
- Лобин А., *Битва под Оршей 8 сентября 1514 г.*, Санкт-Петербург 2012 / Lobin A., *Bitva pod Orsheĭ 8 sentiabrĭa 1514 g.*, Sankt-Peterburg 2012.
- Любавский М., *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*, Москва 1915 / Liubavskii M., *Ocherk istorii litovsko-russkogo gosudarstva do Liublinskoi unii vkluchitel’no*, Moskva 1915.
- Памятники истории Восточной Европы*, т. 6: *Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки*, red. М. Кром, Москва–Варшава 2002 / *Pamiatniki istorii Vostochnoi Evropy*, т. 6: *Radzivillovskie акты iz sobraniia Rossiiskoi natsional’noi biblioteki*, red. М. Кром, Москва–Varshava 2002.
- Пенской В., *Военное дело Московского государства. От Василия Темного до Михаила Романа. Вторая половина XV – начало XVI в.*, Москва 2018 / Penskoĭ V., *Voennoe delo Moskovskogo gosudarstva. Ot Vasiliia Temnogo do Mikhaila Romanova. Vtoraia polovina XV–nachalo XVI v.*, Moskva 2018.

Aliaksandr Kazakou – dr, badacz niezależny. Zainteresowania: dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego, historia wojskowości, migracje w późnym średniowieczu i nowożytności. E-mail: alexander.kazakou@gmail.com